

Ko e Fakaakeaké mo e Liliú

“Ko e fuofua sitepu ki hono Toe Fakafoki Mai 'o e ongoongoleléí 'a hono faka'atā ko ia ke tau ma'u 'a e folofolá mo hono tokoni'i e fānau 'a e 'Otuá ke nau ako hono lau kinautolú. Ko e angama-hení na'e hiki e Tohi Tapú 'i he lea faka-Hepeluú mo e faka-Kalisí, ko ha ongo lea fakafonua na'e 'ikai angamaheni ki he kakai 'o 'Iulopé. Hili leva ha ta'u 'e meimei 400 mei he pekia 'a e Fakamo'uí, na'e liliu 'a e Tohi Tapú 'e Selome ki he lea faka-Latiná. Ka na'e te'eki pē ke lahi hono ma'u 'o e folofolá. . . .

“ . . . 'I he takiekina 'a e Laumālie Mā'oni'oni, na'e faka'au ke tupulaki ha loto fie ako 'i he kakai. Na'e mafola 'a e faka-akeaké pe 'toe fānau'í fo'ou' 'i 'Iulope kotoa. 'I he konga kimui 'o e 1300 tupú, na'e 'i ai ha faifekau ko Sione Uikilifi na'a ne kamata'i hono liliu 'o e Tohi Tapú mei he lea faka-Latiná ki he lea faka-Pilitāniá. . . .

“Lolotonga hono ue'i ha nīhi ke nau liliu e Tohi Tapú, na'e 'i ai ha nīhi kehe ne ue'i ke nau teuteu e ngaahi nāunau ki hono pulusi iá. 'I he 1455, na'e fakaafe'i 'e Siohānesi Kutenipeki ha tokotaha faipaaki na'e 'i ai 'ene mata'i taipe fetongitongi, pea na'e kau 'a e Tohi Tapú 'i he ngaahi fuofua tohi na'a ne pākí. Ko e fuofua taimi ia na'e lava ai ke paaki ha ngaahi tatau lahi 'o e folofolá pea 'i ha mahu'inga [fakapa'anga] na'e faka'atu'i ki ha tokolahi. . . .

“ . . . 'I he konga kimu'a 'o e 1500, na'e hū [o ako] 'a e talavou ko Uiliami [Tinitale] 'i he 'Univēsi 'Okesifōtí. . . . 'I he ako 'a Tinitalé, na'e fakatupulaki ai 'ene manako he folofola 'a e 'Otuá pea mo ha faka'amu ke lava e fānau kotoa 'a e 'Otuá 'o keinanga ai ma'anautolu pē.

“Fakafuofua ki he taimi ko 'ení, na'e 'i ai ha faifekau Siamane mo ha palōfesa ko Mātini Lūtelo na'a ne 'ilo'i ha fo'i hala 'e 95 'i he siasi 'o hono kuongá, 'a ia na'a ne fakaha'a'i mālohi 'i ha tohi ki he'ene kau takí. Na'e paaki 'e Hulutuliki [Sungukali] 'o Suisalaní ha ngaahi tohi liliu 'e 67. Na'e kau 'a Sione Kalavini 'i Suisalani, Sione Nōkesi 'i Sikotileni, mo ha nīhi kehe tokolahi he tokoni ki he ngāue ko 'ení. Kuo kamata ha liliu

“'I he taimi tatau, na'e tui 'a Uiliami [Tinitali] 'e tonu mo mahino ngofua ange 'a e liliu hangatonu mei he lea faka-Kalisí mo e faka-Hepeluú ki he lea faka-Pilitāniá 'i he liliu 'a Uikilifi mei he lea faka-Latiná. Ko ia, 'i hono fakamaama 'o [Tinitale] 'e he Laumālie 'o e 'Otuá, na'a ne liliu ai e Fuakava Fo'ou' mo ha konga 'o e Fuakava Motuá. Na'e fakatokanga ange hono ngaahi kaungāme'á 'e fakapoongi ia 'i he'ene fai iá, ka na'e 'ikai ilifia ki ai. 'I ha taimi 'e taha lolotonga ha'ane fakakikihi mo ha tangata poto, na'a ne pehē ai, 'Kapau 'e fakahaofi au 'e he 'Otuá he 'ikai fuoloa kuo 'ilo lahi ange ha talavou faka'uli palau ki he Folofolá, 'o laka ia 'iate kimoutolu' [quoted in S. Michael Wilcox, *Fire in the Bones: William Tyndale—Martyr, Father of the English Bible* (2004), 47].

“ . . . 'I hono 'ilo 'e he Tu'i Pilitāni ko Sēmisi 1 e ngaahi 'ā vahevahe 'i hono fonuá, na'a ne loto ai ki ha tatau faka-'ofisiale fo'ou' 'o e Tohi Tapú. Kuo fakafuofua 'oku laka hake 'i he pēseti 'e 80 'a e ngaahi liliu 'a Uiliame Tinitale 'o e Fuakava Fo'ou' pea mo ha konga lahi pē 'o e Fuakava Motuá . . . na'e kei faka'aonga'i pē 'i he Liliu 'a Kingi Sēmisi. 'I he fakalau 'a e taimí, 'e a'u 'a e tatau ko iá ki ha fonua fo'ou' pea 'e lau ia 'e ha kī talavou ta'u 14 ko Siosefa Sāmita hono hingoá” (Robert D. Hales, “Preparations for the Restoration and the Second Coming: 'My Hand Shall Be over Thee,'” *Ensign* pe *Liahona*, Nov. 2005, 89–90).

